

STARE CRKVE NA OBALNOM POJASU OD CETINE DO UŠĆA NERETVE

Uvod

Od Stona, točnije od Ošlja u stonsko-me kopnenom zaleđu, pa do ušća Neretve nisu zasad pronađeni tragovi predromaničkih i ranoromaničkih crkava. No uski obalni pojas između ušća Cetine i Neretve zatvoren s kopnene strane visokim i strmim planinskim masivom, u tom je pogledu nešto sasvim drugo. Dugo se vjerovalo da na tome prostoru, na kojemu nema ni većih obradivih površina, ni izravnih prometnih veza s unutrašnjosti, a ni većih utvrđenih gradova, nije u ranom srednjem vijeku bilo razvijenoga vjerskog života pa ni starih crkava. No istraživanja koja su provedena u posljednjih nekoliko desetljeća ta su uvriježena mišljenja uglavnom promijenila.

Na prostoru dugom šezdesetak kilometara mogu se izdvojiti tri zasebne zemljopisne cjeline: Omiško primorje od ušća Cetine do uvale Vrulje, Makarsko primorje od Vrulje do Gradca i donje neretvansko područje od Baćine do ušća Neretve. Danas postoje tri grada koja su smještena rubno i u središtu: Omiš na ušću Cetine, Makarska (drugi po veličini grad Splitsko-dalmatinske županije) i Ploče u delti Neretve kao novi grad koji se razvija na gospodarskom značenju svoje luke. Sve su ostalo manja naselja koja su u cijelosti usmjerena turizmu, a posebnost su im brojne podbiokovske šljunčane plaže. Na vrlo se maloj udaljenosti nalaze Brač i Hvar te nešto južnije poluotok Pelješac.

Cijelo je područje bilo naseljeno u prapovijesti, a potom su ga naseljavala ilirska plemena. U rimskim je vremenima bilo mnogo manjih naselja, a to se zaključuje prema brojnim nekropolama i nalazima skulpturalnih i epigrafskih spomenika. O ranoj

OLD CHURCHES IN THE COASTAL ZONE BOUNDED BY THE CETINA AND THE NERETVA ESTUARY

It has long been believed that there are not many pre-Romanesque and Early-Romanesque churches in the zone formerly occupied by the Neretva Principality. The truth is that there are many of them, particularly if we take into account numerous small churches situated on the Brač island which remained for a long time a portion of the said Principality. By their features, all these churches belong to the single-nave vaulted church style that is highly dominant in the southern part of Croatia. Traces of three early-Christian churches found in the ancient Narona zone, and remains of similar basilicas as found in Baćina and Makarska, are also described. The presentation continues with three pre-Romanesque churches, each characterized by some special elements, that have remained functional to this date: St. George in Tučepi, St. Michael in Igrani, and St. John the Baptist in Podaca. The final part of the article is reserved for some church remains that can be dated back to pre-Romanesque times, although their features are mostly known from documented sources.

pojavi kršćanstva svjedoče arheološki nalazi, ali i pisana vrela. Uostalom prema spisima salonitanskoga crkvenog sabora iz 533. biskupska su središta postojala u Naroni i u Muccurumu (Makarska).

Povijesna zbivanja u ranome srednjem vijeku

Prvi je pisani izvor za ovaj prostor dao anonimni pisac iz Ravene koji u *Cosmographii* iz 7. st. spominje nekoliko naseljenih mjesta, poput Bistona (dio Baške Vode ili Gradca) i Praetorie (Sladinac u Baćini). Ipak glavni je izvor, kao i za sve ostale naše obalne prostore, car i pisac Konstantin VII. Porfirogenet koji u djelu *De administrando imperio* iz sredine 10. st. cijeli prostor, skupa s okolnim otocima, opisuje kao Paganiju, a njegove stanovnike Paganima (nekršćeni, pogani). Spominje da se Paganija prostire od Neretve do Cetine i da ima tri županije (Rastoku, Mokro i Dalen). Dvije se županije nalaze na obali, a županija Dalen je daleko od mora i njezini se stanovnici bave obrađivanjem zemlje. U sastavu su joj i otoci (Mljet, Korčula, Brač i Hvar) s mnogo zemlje, ali s napuštenim gradovima i maslinicima, gdje

stanovnici većinom uzgajaju stoku. Car također spominje i neka kopnena naselja: Mokro, Beruliju, Ostrog i Labčanj (Makarsku, Brela, Zaostrog i Gradac).

Ti su podatci bili začetak rasprave o Paganiji odnosno Neretvanskoj kneževini. Iako su stariji hrvatski povjesničari smatrali da je Neretvanska kneževina ušla u sastav hrvatskoga kraljevstva još za vladavine Petra Krešimira IV. (1054.-1078.), suvremena su istraživanja kritičkom analizom povijesnih izvora osporile tu tezu zbog čega se danas izrijeком prihvaća samostalnost Paganije. Uostalom ni car-pisac ih ne poistovjećuje jer na jednom mjestu tvrdi: "Tamošnja plemena Hrvati i Srbi i Zahumljani i Travunjani i Konavljani i Dukljani i Pagani (...) postadoše samostalni i nezavisni, ne pokoravajući se nikome". Ostaje ipak dvojbeno njihova etnička posebnost, posebno stoga što su se krajem 11. st. ili 12. st. stopili s Hrvatskom. Dvojben je i njihov naziv jer ih Paganima naziva jedino Porfirogenet, iako ih se u istome djelu naziva i Arentanima. Naime u djelu *O upravljanju carstvom*, koje se pripisuje caru Konstantinu VII., o istočnojadranskim se prosto-

rima govori u poglavljima 29., 30. i 31. Poglavlja 29. i 31. pripisuju se caru, a 30. je napisao anonimni nas-tavljač, vjerojatno nakon carove smrti, i ono se od preostalog teksta razlikuje u mnogim podacima. Valja reći da stanovnike kneževine Ivan Đakon (oko 1000. godine) naziva Neretvani (Neretvani), a u drugim se pisanim ranosrednjovjekovnim izvorima nazivaju i Mariani (Morani, Morjani, stanovnici Primorja). Nije potpuno određena ni zapadna granica te samostalne slavenske državne tvorevine jer se prema nekim izvorima protezala sve do Žrnovnice nadomak Splita. Ipak većina vjeruje da je zapadna granica te "sklavinije" uglavnom bila rijeka Cetina.

U povijesnim se izvorima može pratiti i razvitak Neretvanske kneževine kroz rani srednji vijek. Ahenskim je mirom 812. granica Zapadnoga i Istočnoga Carstva postala upravo Cetina, pa su Neretvani ostali pod istočnim utjecajem kojega su se, kako je već rečeno, vrlo brzo oslobodili. U prvoj su polovici 9. st. pobijedili Mlečane u nekoliko ratnih pohoda na moru, pa je dužd Petar Tradenik bio prisiljen sklopiti savez s neretvanskim knezom Družakom. Tada su Neretvani vjerojatno i pokršteni, ali se krajem istog stoljeća ponovno vraćaju svom glavnom zanimanju – gusarenju. To je 887. izazvalo dužda Petra Kandijana na vojnu akciju kod Mucculesa (kako se tada pisao Muccurum) koja je završila katastrofalnim porazom, čak i duždovom pogibijom. O tog su vremena i dalmatinski gradovi morali Neretvanima plaćati poseban namet kojega su se riješili pošto je dužd Petar II. Orseolo privremeno osvojio jadranske gradove i porazio neretvanske odličnike.

No nakon smrti bizantskog cara Bazilija II. (1025.) Neretvani su ponovno u stražarskoj ulozi na svom dijelu Jadrana. Prvi njihovi zabilježeni kontakti s Crkvom potječu iz sredine 11. st. kada splitski svećenik i redovnik

Ivan, sin Gaudija, poklanja benediktincima novoizgrađenu crkvu Sv. Silvestra na Biševu (vidi napis u prošleme broju). Svjedok je Berigoj, kralj Primoraca (*rex Marianorum*), ali i trojica župana (*iuppanis*) – Radoban, Bodigrad i Sedrag. Iz toga se može zaključiti da su u to vrijeme Neretvani, dakle stoljeće nakon Porfirogeneta, imali isto unutrašnje ustrojstvo kao i Hrvatska. Za kneza su Jakova ojačale veze kneževine s hrvatskim kraljevima Zvonimirom i Stjepanom II. Iz kartulara samostana Sv. Petra u Selu znaju se i imena njegovih nasljednika – Rusina i Slavca, a Slavac je, čini se, neko vrijeme bio i hrvatski kralj.

Pošto su Arpadovići zasjele na hrvatsko prijestolje i došli u sukob s Mlečanima, Neretvani su se opet vratili gusarenju kao svojoj najunosnijoj gospodarskoj djelatnosti. Potom je 1180. Bela III. vlast protekao nad svim bivšim bizantskim jadranskim posjedima i preuzeo vlast nad Neretvanima. No oni se u to vrijeme već nazivaju Omišanima (Olmissani, Almissani) i pod upravom su feudalne obitelji Kačića. Potom jačaju Mlečani i slabi moć Neretvana i Kačića. Nešto poslije vlast u kneževini preuzima moćna obitelj Šubić, a nakon njihova sloma Neličići, Frankopani, bosanski kralj Tvrtko I. Kotromanić, hrvatsko-ugarski kralj Ludovik I. Veliki i potom opet bosanski kraljevi te naposljetku veliki vojvoda bosanske države Stjepan Vukčić-Kotromanić. Od početka dugotrajne mletačke vlasti u 15. st. i nakon upada osmanlijskih osvajača, koji su zavladao i Podbiokovljem, područje negdašnje srednjovjekovne kneževine uglavnom dijeli sudbinu ostalih hrvatskih jadranskih prostora [1].

Ostatci starokršćanskih crkava

Iako je vjerojatno, posebno zbog nepostojanja većega gradskog središta, dulje od susjednih područja pučanstvo Neretvanske kneževine ostalo nepokršteno, pa time i neza-

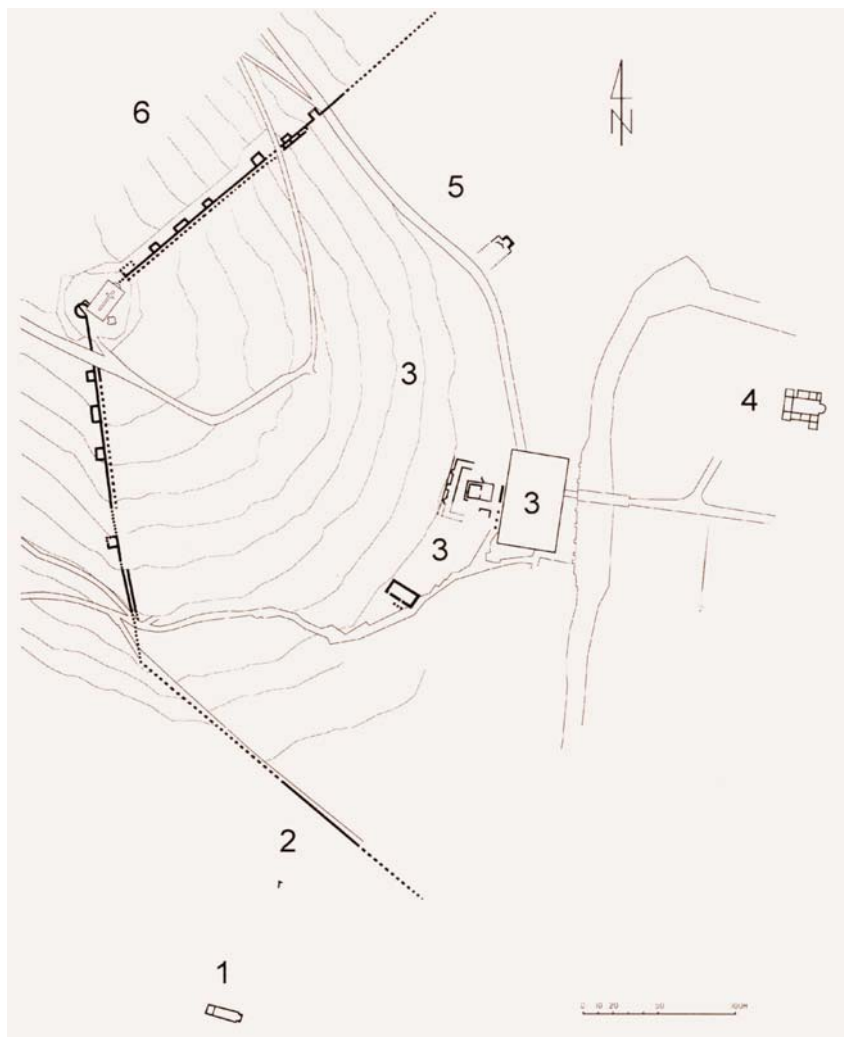
služeno dobilo naziv Paganije, na njezinu području ima mnogo ostataka starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava.

Ostatke brojnih bazilika valja zahvaliti činjenici da su uz lokalnu obalnu cestu postojala brojna rimska naselja. Dakako da ih je najviše bilo u biskupskome i upravnome središtu toga prostora – Naroni. Potom se grade predromaničke i ranoromaničke crkvice, često i unutar rimskih sakralnih ili profanih ostataka. Te su crkve možda i građene nešto poslije onih u susjednim područjima, ali se izgledom i stilom sasvim uklapaju u prevladavajući jednobrodni tip takvih crkvice na hrvatskome jugu. Štoviše s obzirom da se radi o relativno malom prostoru, stisnutom između mora i planinskog pojasa, takvih je crkava sasvim dovoljno i uglavnom su smještene na prostoru od Makarske do Ploča. Stoga ih i predstavljamo grupirano, ovisno o vremenu gradnje i stupnju očuvanosti.

Inače valja reći da tvrdnja o malom broju predromaničkih crkvice na prostoru tobožnje Paganije potpuno pada u vodu kada se uzme u obzir otok Brač koji je bio njezin sastavni dio. Tamo ih je toliko mnogo da gotovo brojčano nadmašuju i one na Elafitskim otocima. Neobično je ipak da to nije slučaj s ostalim otocima u sastavu Neretvanske kneževine.

Bazilike u Naroni

Valja odmah istaknut određene dvojbe vezane uz smještaj Narone u Neretvansku Kneževinu. No ipak je Narona nekad bila na morskoj obali, a to izričito tvrdi Pseudo Skilak u 4. st. pr. Krista i uočljivo je i na starim kartama. Bila je i upravno središte cijeloga prostora, a poslije i dio kneževine jer se Vid (negdašnja Narona) nalazi na desnoj riječnoj obali, a rijeka je bila prirodna granica. No riječni su nanosi bivšu morsk lu ku do danas udaljili od mora dvadesetak kilometara, a možda su posredno pridonijeli i njezinoj propasti. Naime

Tlocrt Narone u kasnoj antici: 1. – vila i crkva u Ereševim barama, 2. – vila u Šljegovim barama, 3. – grobovi uokolo foruma, 4. – bazilika i krstionica Sv. Vid, 5. – bazilika u trasi vodovoda, 6. – zidine

istraživač je Narone Emilio Marin [2] zaključio da Narona nije srušena poput Salone, već da se odlaskom svojih stanovnika jednostavno ugasila. Našla se bez zaštite u neprijateljskom okruženju, a bila je lišena trgovine i sigurnog prilaza moru, pa su njezini stanovnici jednostavno pobjegli.

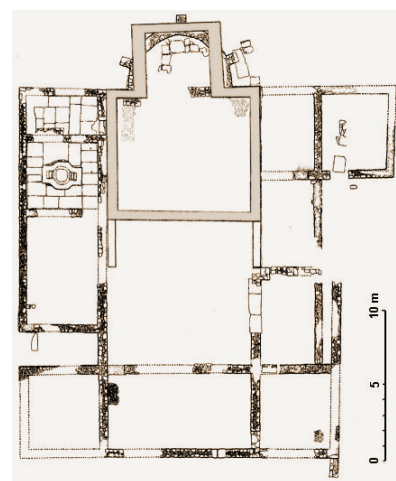
U Naroni su pronađene čak tri starokršćanske crkve, ali se drži da ih ima još, posebno stoga što se pretpostavlja da veći dio negdašnjega grada leži u močvarnom i riječnim nanosima zatrpanom području. Prva su istraživanja kršćanskih ostataka obavljena u sedamdesetim godinama prošlog stoljeća [3], a nastavlje-

na početkom devedesetih [2]. Najprije se istraživalo područje crkve Sv. Vida u blizini mosta preko Norina na istočnome ulasku u naselje. Tamo su bili ostatci crkve Sv. Vida za koju se i otprije znalo da je izgrađena na mjestu velike starokršćanske crkve. U javnosti je ipak posebno odjeknula vijest da je 1992. pronađena krstionica s očuvanim krsnim zdencom. Usporedo s istraživanjem obnovljala se i crkva Sv. Vida koja je većim dijelom izgrađena na ruševinama bazilike.

Bazilikaje vjerojatno izgrađena u 5. st. kada je, kako se pretpostavlja, Narona postala biskupskim sjedištem, a prema otkopanom tlocrtu mo-

že se rekonstruirati njezin negdašnji izgled. Bila je jednobrodna crkva (25 x 30 m) i imala je polukružnu apsidu na istoku te narteks (predvorje) na zapadu. Aneksi na sjeveru i jugu davali su joj privid crkve s tri lađe. Vjerojatno je bila glavna naron-ska crkva i biskupsko središte.¹

Sasvim je sigurno da ta bazilika nije bila posvećena sv. Vidu, kako se danas ponegdje naziva, prema crkvi koja je poslije (vjerojatno nakon 15. st.) izgrađena na njezinu mjestu. Naime taj se mučenik sa Sicilije, koji je stradao u Dioklecijanovim progonima kršćanstva 304. ili 305., u našim krajevima počeo slaviti tek u srednjem vijeku nakon dolaska benediktinaca, a prema raširenom vjerovanju kult mu je zamijenio vjerovanje u boga Svantevita (Sventovida), najvišeg boga pribaltičkih Slavena. Odatle i njegov naziv i tvrdnja da je zaštitnik vida i očiju, jer se u latinskom izvorno nazivao Vitus, a imena su mu u drugim jezicima Vit, Vitale, Veit, Vito, Guido i Guy.

Tlocrt bazilike i krstionice Sv. Vid (posebno označena sadašnja crkva)

Bazilika precizno oslikava postojeće pretpostavke o propasti Narone jer se vidi da je bila napuštena i da na tom prostoru nije bilo života nekoli-

¹ Bazilika izvorno znači trobrodna crkva, ali se taj izraz rabi i za svaku starokršćansku crkvu. To se čini i ovdje iako ni jedna od opisanih crkava nema tri lađe.

Crkveno graditeljstvo

ko stoljeća. Prepuštena je propadanju nakon napuštanja prvih stanovnika, a poslije su rijetki doseljenici počeli u ruševinama pokapati svoje mrtve. Poslije su izgradili i crkvu, ali mnogo manju od prijašnje.

Crkva u Ereševim barama smještena je također u polju i jugoistočno od rimskog foruma pokraj kojega su pronađeni sada već slavni mramorni kipovi. Njezini su ostatci također otkopani i po njima se također može zaključiti da se radilo o jednobrodnoj crkvi s polukružnom apsidom i nartekсом. Jedna je crkva pronađena sasvim slučajno, tijekom gradnje

Ostatci bazilike u Ereševim barama

Bazilika Sv. Vida (rekonstrukcija)

Sadašnja crkva Sv. Vida

vodovoda Neretva-Pelješac-Korčula-Lastovo (zato je i nazivaju "bazilika u vodovodu") i nalazi se sjeverno od negdašnjega gradskog središta. I to je bila jednobrodna crkva, ali s četvrtastom apsidom. Za razliku od drugih dviju crkava njezini su ostatci ponovno zatrpani [2], [3].

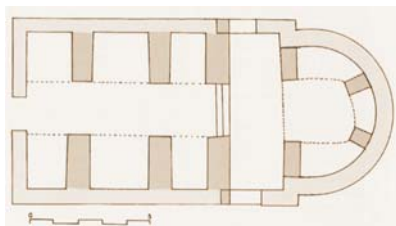
Crkva Sv. Andrije u Baćini

Baćina je selo nadomak Baćinskih jezera koja su smještena uz istočne obronke Rilića, planine u sastavu biokovskog masiva, blizu mora i luke Ploče. Baćinska su jezera skup pet spojenih jezera (Crniševo, Sladinac, Oćuša, Podgora i Plitko) i jednog odvojenog (Vrbnik). Jezera su tunelom spojena s Vrgoračkim poljem (radi odvodnje) i s morem. Taj je prostor bio naseljen još u prapovijesti i tu je bilo rimsko naselje Praetoria. U Sladincu, jednom od raspršenih naselja Baćine, sjeverno od ceste za luku Ploče, otkriveni su ostatci temelja i zidova ranokršćanske crkve, za koju se pretpostavlja da je bila posvećena sv. Andriji, čestom titularu crkava toga vremena. Inače je sv. Andrija (kraj 1. st. pr. Kr. – 60.) bio ribar i brat sv. Petra (Šimuna). Isus je Andriju prvoga pozvao među svoje učenike pa ga stoga u istočnoj crkvi i nazivaju Prvopozvanim, a on je poslije doveo i brata. Bio je propovjednik u Maloj Aziji, Bugarskoj, Grčkoj, Albaniji i

Ostatci bazilike u Baćini (Sladinac)

Ukrajini te je prema predaji donio kršćanstvo u Rusiju. Umro je mučeničkom smrću u Patrasu na kosom križu koji je prema njemu dobio ime, a poznat je kao prometni znak na križanjima ceste i željezničke pruge.

Tlocrt bazilike u Baćini

Bazilika je bila jednobrodna crkva s izrazito širokom apsidom, što je inače značajka ranokršćanskih vremena. Pridodani su joj brojni dodatci koji su vjerojatno naknadno nadograđeni. Na jugu se nalaze pravokutni prostori, a na sjeveru apsidalni kameni lukovi koji su možda ostatci negdašnje kršćanske memorije. Prema tipskim graditeljskim detaljima crkva je vjerojatno izgrađena u 6. st. i bila je u sastavu naronitanske dijeceze.

Posebna su zanimljivost unutarnje dogradnje koje upućuje i na srednjovjekovnu uporabu crkve. Bočni zidovi imaju po tri para dugih pilastara. Čini se da je ranokršćanska bazilika, koja je izvorno bila natkrivena drvenom krovnom konstrukcijom, pretvorena u predromaničku crkvu

tako što je presvođena u cijeloj dužini bačvastim svodom i raščlanjena presvođenim nišama uzduž bočnih zidova. U pregradnji je sužen otvor apside izvedbom dviju pregrada, a polukružni je zid pojačan potpornjima.

Preoblikovanje ranokršćanskih crkava dodatkom svodnog sustava, a ponegdje i kupole, nije rijetka pojava na hrvatskome obalnom prostoru u ranom srednjem vijeku. No ovdje su uočene određene posebnosti s dubokim bočnim nišama i reduciranju apside, što crkvi Sv. Andrije u Sladincu daje posebne vrijednosti [1], [4].

Sadašnja crkva Sv. Petra i arheološki ostatci ispred nje

Sv. Petar u Makarskoj druge crkve

Za rimsko se naselje na mjestu sadašnjega grada u Makarskoj znalo još iz Peutingerove karte rimskih putova iz 4. st., gdje se naziva Inaronia, dok se u anonimnom putopisu iz Ravene naziva Aronia. No iz 6. st. potječe naziv Muccurum (u odluci salonitanskog sabora o osnivanju biskupije) i Mokron iz 10. st. Na prostorima današnjeg grada pronađeni su brojni nalazi, među kojima i nekropole, ostatci gospodarskih imanja i drugi tragovi. To na neki način pomaže da se položaj antičke Aronije pretpostavi na vrhu poluotoka Sv. Petra koji zatvara dvije makarske uvale, iako se toponim Makar do danas sačuvao za malo sjeverno naselje uz obronke Biokova kao spomen na prapovijesno i ranosrednjovjekovno pribježište.

Kao potvrda da je sjedište biskupije bilo na mjestu antičkoga grada poslužila su arheološka istraživanja i otkriće temelja ranokršćanske bazilike koja je po svojoj prilici postojala i u ranome srednjem vijeku. Na neki način to potvrđuje i ravenski putopisac koji poistovjećuje ta dva grada (*Aronia id est Mucru*), upravo onako kako je tvrdio za Dubrovnik i

Ston te mjesta odakle su se doseljavali njegovi stanovnici.

Dio križa pronađen pokraj crkve Sv. Petra

Na poluotoku Sv. Petra ucrtana je crkva i na najstarijim grafičkim prikazima Makarske (iz 1572.) te još neka građevina okružena zidovima. Tijekom istraživanja pronađeni su ostatci različitih povijesnih slojeva. Među najstarije spada kasnoantički zid, cisterna, polukružna apside ranokršćanske bazilike i ulomci liturgijskoga kamenog namještaja. Iz sačuvane se dokumentacije može govoriti tek o izgledu kasnosrednjovjekovne faze crkve iz 15. st. koja je bila presvođena šiljatim gotičkim svodom te imala bočne prozore i rozetu na pročelju. No crkva nije u tom obliku preživjela tursku vladavinu pa je obnovljena u 17. i 18. st. Potresom iz 1962. bila je znatno oštećena i potom porušena, a faksimilski je obnovljena 1992. prema stanju iz 18. st.

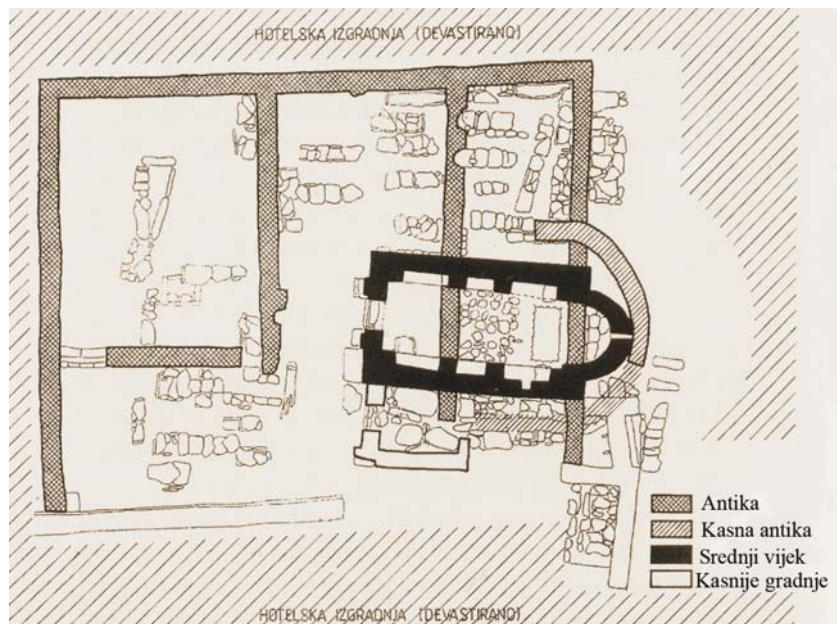
Makarska je u doba osmanlijske vladavine bila utvrđeno sjedište Primorske nahije, a pod današnjim se imenom prvi put spominje 1502. Nakon odlaska Turaka pripojena je Veneciji i tada se grad razvija na sadašnjim prostorima. Potom slijedi snažan razvitak, pa je Makarska danas s 15.000 stanovnika najveće gradsko naselje na području između Splita i Dubrovnika. Čini se da je nagli urbani razvoj uništio mnogobrojne antičke tragove jer ih je ipak premalo

za jedno biskupsko središte. Tu se po svoj prilici dogodio obrnut proces nego što je to bio slučaj u Naroni. Tamo su nakon propasti i urušavanja sačuvani antički tragovi, a u Makarskoj ih je ubrzana urbanizacija na neki način zatrla.

Od ostalih starokršćanskih bazilika na području Makarskog primorja i Neretve pouzdano se zna za tragove pronađene na otočiću Osinj u istočnom dijelu delte Neretve, pred seocetom Blace. Taj se otočić inače vrlo teško može uklopiti u ovo područje, ali na njemu je u 6. st. podignuta bizantska utvrda, a pronađeni su i tragovi starokršćanske crkve i franjevačkog samostana. Otočić je zbog strateške važnosti često bio razlogom sukoba Mletačke Republike, Dubrov-

reći jer je sačuvana tek široka apside, a ostale je dijelove nadomjestila postojeća srednjovjekovna crkva [1, 4].

Za druga se starokršćanska svetišta na području Makarskog primorja ne zna, iako nije isključeno da ih se pronađe u nekim novim istraživanjima. Jednostavno ima mnogo tragova rimske nazočnosti na tom prostoru pa postojanje još pokojega starokršćanskog svetišta nije isključeno. Ono bi se možda moglo pronaći na obroncima brda Sutvid pokraj Tučepa (gdje je pronađena nekropola), u okolici Brele, spomenutoj Gradini zapadno od Baške Vode te Živogošću i Zaostrogu. Posebno to vrijedi za Gradac gdje su nalazi na predjelima Crkvina i Gradina potvrdili postojanje rimskog naselja.

Tlocrt arheološkog nalazišta u Tučepima

nika i domaće vlastele, a građevine su se urušile tijekom dvaju stoljeća osmanlijske vlasti.

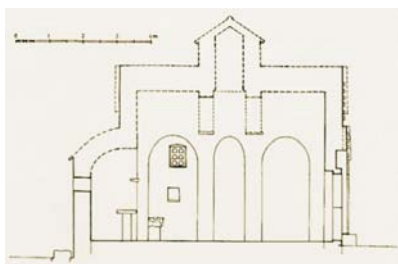
Za sada se pouzdano zna još za postojanje ranokršćanskog sklopa kod crkvice Sv. Jurja u Tučepima jer su tamo u okviru goleme vile rustike, u dijelu koji nije oštećen okolnom hotelskom izgradnjom, pronađeni ostatci ranokršćanskoga svetišta. No o izgledu se crkve teško može bilo što

Sačuvane predromaničke i ranoromaničke crkve

Crkva Sv. Jurja u Tučepima

Crkva Sv. Jurja u Tučepima nalazi se nadomak morskog žala, a izgrađena je unutar spomenute rimske gospodarske zgrade i starokršćanske crkve iz 5. ili 6. st. Danas je okružena visokim hotelskim zgradama. Nejasno je kada se crkva prvi put spominje jer se podatci o tome [1], [5],

[6] i [7] prilično razlikuju, a vjerojatno se radi o 1311. godini. Nesumnjivo je da se radi o jednobrodnoj

Presjek pretpostavljenog izgleda crkve Sv. Jurja

presvođenoj ranosrednjovjekovnoj crkvi s karakterističnim izgledom. Prvi ju je put znanstveno prikazala Nevenka Bezić [5] nakon sanacije crkve od potresa 1962. Tijekom 1992. i 1993. na crkvi su provedeni temeljiti istražni i konzervatorski radovi koji su ustanovili kontinuitet izgradnje na tom prostoru još iz antičkih vremena. Crkva je bila utonula u obilje zemljanog nanosa koji se izgradnjom okolnih zgrada još više povećao.

Radilo se o pravokutnoj građevini nerasčlanjenih vanjskih zidova s polukružnom apsidom. Lađa je presvođena blago zašiljenim gotičkim svodom, a apside polukalotom. U unutrašnjosti su zidovi raščlanjeni sa po tri plitke niše, od kojih je srednja uža i neznatno veća. Nad pilastrima koji raščlanjuju niše nazirali su se tragovi imposta (nadglavnika) koji su upućivali na drugačiju konstrukcija svoda. U raspucanoj su se žbuci uočavale velike pukotine u svodu, a osobita velika je bila na glavnom pročelju gdje su se zidovi razdvajali.

U temeljitoj rekonstrukciji i sanaciji obavljena je konstruktivna sanacija i složen sustav temeljenja. Izveden je armiranobetonski prsten pod nosivim zidovima, uz uvažavanje zatečenih antičkih zidova na kojima je crkva izgrađena. Time je ujednačeno njezino temeljenje koje je izazivalo neravnomjerno slijeganje zidova i nastanak pukotina jer su zidovi bili oslonjeni i na antičke zidove i na skrom-

ne kamene temelje, ali i na mekano tlo. U obnovi su sanirani svi unutrašnji detalji, a vraćeni su i na žbuci ucrtani obredni crveni križevi koji su dodani tijekom gotičke obnove u 15. st.

U temeljitim arheološkim istraživanjima otkriveno je postojanje vile rustike iz ranoga carskog razdoblja s tri različite prostorije na sjeveru, a oblik se južnih zidova nije mogao ustanoviti jer je bio duboko pod upravnom zgradom hotela, a dijelom uništen hotelskom infrastrukturom. S vanjske je strane apside sadašnje crkve pronađena potkovasta apside, ali je sačuvana samo u temeljnom sloju. Ujedno se vidi da su ti zidovi izgrađeni poslije osnovne građevine. Osim sanacije crkve izvodili su se

hotelsko poduzeće, a radove su izvodili lokalni građevinski poduzetnici pod nadzorom konzervatora iz Regionalnoga zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Splita. Specijalizirane radove temeljenja i injektiranja obavljala je tvrtka *Palir* iz Splita, a u rješavanje temeljenja i odvodnje bili su uključeni stručnjaci s Građevinskog fakulteta u Splitu [6].

Nakon sanacije dobivena je skladna crkva golih vanjskih zidova koja na glavnom pročelju iznad vrata ima plitki trijem, presvođen polukružnim nadvojem i natkriven dvostrešnim krovom, kakav imaju pročelja na crkvama Sv. Ivan u Bolu i Sv. Kuzma i Damjan pokraj Blata na Korčuli. Pod zabatom trijema i krova nižu se male kamene konzole s uzidanim

Crkva Sv. Jurja u središtu arheološkog parka

radovi i odgovarajućeg prikaza arheološkog lokaliteta. Trebalo je pritom riješiti veliku denivelaciju terena i dreniranje prostora koji je sada znatno snižen u odnosu na okolni teren. To je učinjeno zbog uklapanja crkve u hotelski kompleks, ali i radi održavanja tradicionalnih procesija, budući da je sv. Juraj u ovome kraju vrlo štovani svetac. Radove sanacije sufinancirali su Ministarstvo kulture i

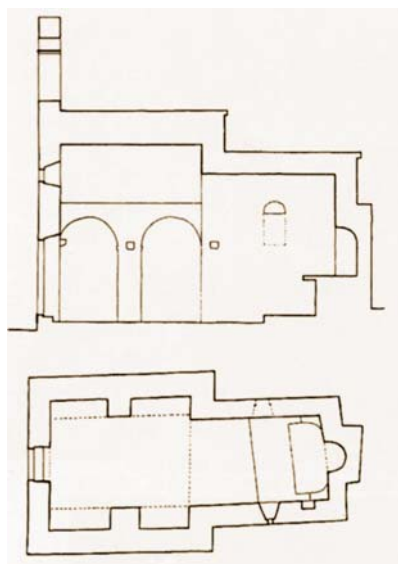
kamenim kvadrima. Zvonik na pročelju ujedno svjedoči da je crkva obnovljena i u 19. st.

Svi koji su poslije pisali o ovoj crkvi prihvatili su tezu Anite Gamulin [6] o izvornome bačvastom svodu, čak i o mogućoj četvrtastoj kupolici iznad srednjeg traveja koji je nešto uža. A takvih promjera ima i na susjednom Braču, a najviše na području Dubrovačke biskupije. No prihvaćanje tvr-

dnje o takvom izgledu znači da je crkva mnogo starija i da je građena krajem 11. st., umjesto krajem 12. ili 13. kako se moglo zaključiti na temelju njezinih gotičkih elemenata [1], [8].

Crkva Sv. Mihovila u Igranima

Pod strmim biokovskim masivom, odmah iznad jadranske ceste, usred maslinika stoji dobro očuvana rano-srednjovjekovna crkva. Riječ je o jednobrodnoj građevini koja se sastoji od dva dijela. Veći, zapadni presvođen je bačvastim svodom koji je podijeljen polukružnim pojasnicama

Presjek i tlocrt crkve Sv. Mihovila u Igranima

na dva traveja, a takvu podjelu slijede i bočni zidovi na kojima su udubljene po dvije niše. Na taj se dio nastavlja nešto uža i niža istočni dio crkve koji je također presvođen bačvastim svodom, ali neraščlanjenih bočnih zidova i s udubljenom oltarnom nišom. Prezbiterij je crkve podignut za jednu stubu, a jednostavni oltar ima menzu na zidanome kamenom stupu. Izvana je crkva gola i neraščlanjena, osim istočnog zida na kojemu strši pravokutni okvir oltarne niše.

Za razliku od većine drugih jednobrodnih crkava istog tipa, ova crkva

Pročelje crkve Sv. Mihovila

ima raščlanjeno krovište. Umjesto jednostavnoga dvostrešnog krova, na zapadnom je dijelu crkve krov niži iznad bočnih zidova. Tako je stvoren dojam trobrodnoga bazilikalnog sustava. Ranosrednjovjekovne crkve s "pseudobazilikalnim" tipom krovišta vrlo su rijetke na području Dalmacije i nalaze se još na crkvi Sv. Ivana Krstitelja u Bolu na Braču i na otoku Sušcu, dakle samo na teritoriju srednjovjekovne Neretvanske kneževine i na neki su način tipska specifičnost ovoga prostora.

Na osnovi stilskih usporedaba, posebno s ranosrednjovjekovnim crk-

vama na otoku Braču, Tomislav Marasović [1] i Pavuša Vežić [8] zaključuju da je izgrađena krajem 11. st. No Marasović se djelomično ne slaže s Vežićem koji tvrdi da je crkva građena u dva dijela i da je njezin istočni dio skupa sa zvonikom izgrađen naknadno. Uvjeren je da se to može ustanoviti tek detaljnim istraživanjima i da su možda oba dijela građena istodobno.

Crkva je građena od sitnog nepravilno klesanog kamena prekrivenog žbukom, a ožbukana je i zvonik na preslicu. To je dugo vremena bila župna crkva, a u tom se statusu spominje i 1633. kada je za nju kupljeno novo zvono u Veneciji. Lijevo je do crkve bila kapela s otvorenim pročeljem (sada u ruševinama) koja je služila za održavanje mise pri masovnim okupljanjima vjernika. Crkva je stradala u potresu 1962., ali je iste godine popravljena i tada su zidovi utvrđeni željeznim zategama.

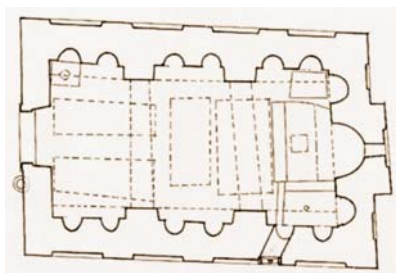
Prema čistoj i bijeloj žbuci koju smo zapazili za nedavna posjeta, čini se da je kratkoga vremena ponovno obnavljana, a i danas služi u vjerske svrhe. Valja još dodati da je nedaleko od crkve nekad postojao stari zaselak Markovića-Kačića, u kojemu je početkom 16. st. pronađen hrvatski rukopis *Ljetopisa popa Dukljanina* [7].

Neobični izgled crkve Sv. Mihovila u Igranima

Crkva Sv. Ivana u Podaci

U malom naselju Podaca, koje je napušteno i opustjelo nakon potresa 1962., visoko pod stijenama Rilić-planine nalazi se dobro očuvana crkva Sv. Ivana Krstitelja. Nalazi se u blizini zvonika i župne crkve Sv. Stjepana, a okružena je urušenim zidovima, opustjelim kućama i starim grobljem. Mjesto se inače prvi put spominje u odluci mletačkog dužda Alojzija Moceniga poslije bitke kod Lepanta 1571., gdje se među naseljima Podbiokovlja navodi i "Podaza".

Tlocrt crkve Sv. Ivana u Podaci

Graditelji su crkve slijedili rasprostranjeni graditeljski stil svoga doba i podigli crkvu pravokutnog tlocrta. Po dvije lezene na unutrašnjoj strani bočnih zidova spojene su sa suprotnim parom polukružnim pojasnicama koje pojačavaju bačvasti svod, a te lezene dijele jednobrodni prostor crkve u tri dijela. Međusobno spojene polukružnim lukovima, lezene istodobno na svakome bočnom zidu oblikuju po tri plitke niše, od kojih je svaka raščlanjena s dvjema manjim polukružnim nišama. Upravo te dvije niše Pavuša Vežić [8] ističe kao izuzetnu posebnost ove crkve. Jedina se sličnost može pronaći na jednotravejnoj crkvi Sv. Mihajla na otočiću Mrkanu ispred Cavtata, koja na jedinom sačuvanom zidu ima luk s dvije oble niše.

Izvana crkva ima pravokutni vanjski okvir apsida koji tek malo strši izvan istočnog zida koji je također raščlanjen nišama. Na vanjskim su bočnim zidovima lezene postavljene u pravilnim razmacima i na svakoj strani

zatvaraju po četiri plitke niše bez gornjeg okvira. Glavno je pročelje potpuno ravno i neraščlanjeno, tek u osi crkve postoje vrata, uska rozeta u zabatu i preslica nad krovom. Vrata se nalaze na mjestu negdašnjih koja su bila nešto uža i imala polukružni rasteretni luk nad lunetom. Dvostrešni je krov pokriven kamenim pločama [1], [8].

Pročelje crkve Sv. Ivana u Podaci

Slojevitost je ove crkve istražila Bosiljka Bezić [9] i utvrdila da je izgrađena krajem 11. st., te da je temeljito preuređena u 15., a potom u 18. st. Pritom se poziva i na Andriju Kačića-Miošića i ističe da je crkva služila kao mauzolej bivšim omičkim knezovima Kačićima. U međuvremenu su natpisi nad grobovima, ako ih je i bilo, potpuno propali, ali je crkva i danas oslikana zavjetnim križevima Kačićevih. Čini se da je mauzolejom postala tek nakon obnove u 15. st. kada je kao župna izgrađena i susjedna crkva Sv. Stjepana. Postojeća je crkva Sv. Stjepana inače izgrađena u 18. st. Crkva Sv. Ivana Krstitelja temeljito je obnovljena 1990. pod nadzorom ondašnjega Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Splita [7].

Za nedavna smo posjeta uočili da je crkva Sv. Ivana Krstitelja u Podaci ponešto veća i dulja nego što su to tipične predromaničke crkvice koje smo dosad obilazili. Ujedno smo se uvjerali da se s prostora na kojem je groblje i dvije crkve otvara širok pogled na pradavni morski put između Pelješca i Hvara kojim je dolina Neretve bila povezana s jadranskom pučinom. S tog je mjesta ovo naselje visoko u vrletima Biokova moglo biti i svojevrsna straža te mjesto nadziranja toga puta. Čini se da je to i značenje naziva naselja. Za boravka smo još uočili neprimjereno izgrađeno betonsko povišenje crkve Sv. Stjepana (tijekom obnove krovovišta), ali i to da se u Podaci sve više kuća nanovo uređuje. Bit će da prekrasan vidikovac počinje privlačiti i turiste.

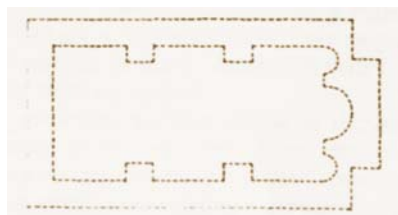
Srušene ranoromaničke crkve

Na prostoru Makarskog primorja postoje provjereni povijesni podatci i arheološki ostaci za još tri srušene crkve čiji su tragovi gotovo neznatni. Sve su one tipološki ranoromaničke, ali je moguće da su građene i u vrijeme romanike, tijekom 12. ili

čak 13. st. [10]. Još bi trebalo temeljito istražiti i srednjovjekovnu crkvu Sv. Nikole u Gornjim Brelima te neznatne ostatke jednobrodne crkve Sv. Kuzme i Damjana na Gradini pokraj Drvenika. Tada bi se ukupan broj predromaničkih crkvice u Makarskome primorju mogao još i povećati [1].

Crkva Sv. Vida u Tučepima

Crkva Sv. Vida nalazila se na vrhu umjetno podignutog brežuljka, zapravo gomile u predjelu Sutvid, na granici Tučepa i Podgore. Tu su se potkraj 19. st. još mogli uočiti ostatci slojevite građevine koju je potanko opisao Lujo Marun [11]. Iz njegova se opisa može zaključiti da je to zapravo bila kasnoantička vila rustika s ranokršćanskom memorijom, na kojoj je potom u srednjem vijeku izgrađena nova crkva. Upravo onako kako je u istome mjestu pri moru izgrađena crkva Sv. Jurja.

Mogući tlocrt crkve Sv. Vida u Tučepima

Tragovi pravokutne zgrade (11,5 x 6,3 m) jedva su se nazirali, a druga je zgrada imala polukružnu apsidu i njezini su ostatci bili uočljiviji. U sred nje je bila srušena crkva čiji su zidovi tada dostizali visinu od 1,5 m. Dimenzije su joj bile male (6,6 x 3,5 m), a u unutrašnjosti je imala četvrtaste lezene. Još je zapisano da su i apside i crkva bile presvođene.

P. Vežić [10] zaključuje da je to bila jednobrodna građevina sa po dva pilastra prislonjena uz bočne zidove koji su dijelili prostor crkve na tri presvođena traveja. Na istočnoj se strani nalazila apside, vjerojatno polukružna iznutra, a izvana pravokutna, možda baš kao i crkva Sv. Ivana u Podaci. Čini se da je i poput

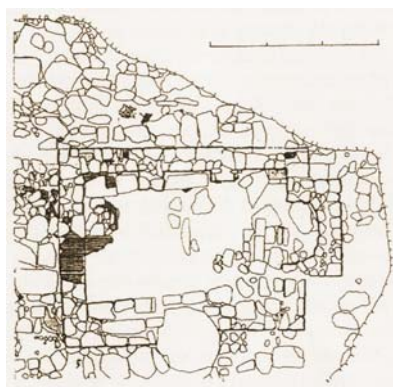
Mjesto na kojem se nekad nalazila crkva Sv. Vida u Tučepima

te crkve imala i male pokrajnje niše upisane u začelnome zidu do apside. Vjerojatno su joj vanjski zidovi bili neraščlanjeni. Takvih je crkava zaista mnogo u Dalmaciji, a vrijeme je gradnje prijelaz 11. u 12. st.

Danas je na gomili u predjelu Sutvid, koji je ime očito dobio po srušenoj crkvi, nemoguće uočiti ništa osim velike hrpe kamenja [10].

Crkva Sv. Martina u Gornjim Tučepima

Slična sada potpuno nestaloj crkvi Sv. Vida bila je crkvice Sv. Martina u Gornjim Tučepima, smještena visoko uz ogoljene stijene Biokova, u predjelu koji se naziva Grebište i Sumartinje. Otkrila ju je još 1967. Nevenka Bezić-Božanić [12] koja je i provela prvo sondažno istraživa

Tlocrt ostataka crkve Sv. Martina u Gornjim Tučepima

nje. Pokušala se naime uvjeriti je li i ta crkva također bila izgrađena na temeljima ili u blizini neke antičke građevine. No tek su mnogo kasnije, nakon sustavnih istraživanja Sanje Božek, pronađeni antički keramički proizvodi i krovni crijep koji svjedoči o kontinuitetu života još iz antičkih vremena. U svakom slučaju ustanovljeno je da je na tome mjestu u 11. st. bilo i groblje.

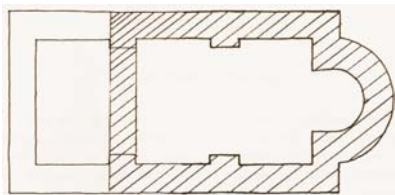
Sv. Martin je svetac čiji je kult u naše prostore došao s franačkom vlašću, a to svjedoči o starosti crkve koja je najvjerojatnije također građena krajem 11. ili početkom 12. st. Prema neznatnim kamenim ostacima može se uočiti da je crkva bila jednobrodna, da su dvije pojasnice pridržavale bačvasti svod i dijelile prostor u tri traveja. Iz crteža se može uočiti da su u zidovima, posebno u sjevernom, postojale i duboke niše. Apsida je bila iznutra polukružna, a izvana četvrtasta i dosta plitka. Čini se da crkva na vanjskim zidovima nije bila raščlanjena [10].

Za nedavna posjeta tom lokalitetu, za što je bilo potrebno dosta pješčenja, utvrdili smo da su u međuvremenu stanje s ostacima crkve znatno promijenilo. Naime veliki se suhozid iznad ostataka crkve potpuno urušio i gotovo sasvim prekrpio ionako neznatne ostatke stare crkve. Je li se taj zid srušio sam od sebe ili je to

uzrokovano nepažnjom čovjeka ili životinje potpuno je nevažno, ali valja ipak isključiti bilo kakvu namjeru. Tek zaista je šteta što prilikom istraživanja ovaj lokalitet stare crkve nije odgovarajuće zaštićen i konzerviran.

Crkva Sv. Anastazije u Staševici

Selo se Staševica nalazi podalje od mora, uz sam rub biokovskog masiva, sjeverno do Bačine i na cesti Ploče – Vrgorac, a mjestom protječe rječica Matica (često ime vodotoka i kanala u delti Neretve). Očito selo nosi ime prema srušenoj crkvi koja je vjerojatno bila posvećena sv. Anastaziji (Stasu), salonitanskom mučeniku podrijetlom iz Akvileje koji je imao tkalačku i stuparsku radionicu, a zbog svoje je vjere 304. s kamenom oko vrata potopljen u moru. Bio je sahranjen u današnjem Marusincu, a tijelo mu je 641. prebačeno u Rim. No moguće je da se radi i o sirmijskoj mučenici sv. Anastaziji (Stošiji) koja se posebno štuje u Zadru. Podnijela je mučeništvo za Dioklecijanovih progona 304. i pokopana u današnjoj Sremskoj Mitrovici u posebnoj bazilici. Pred nadiranjem barbara sklonjena je u Carigrad, a u Zadar je njezine ostatke kao poklon cara Nicefora I. donio biskup Donat. Sv. Anastazija se osobito štuje u Rimu gdje je legendom pretvorena u Rimljanku spaljenu na lomači.

Pretpostavljeni tlocrt crkve Sv. Anastazije u Staševici

U novije su vrijeme ostatci crkve toliko stradali tijekom gradnje nezgrapne suvremene crkve da su zauvijek uništeni svi tragovi o njezinoj izvornoj duljini. Tako je sada nemoguće utvrditi je li se radilo o dvotravejnoj ili trotravejnoj crkvi. No sasvim je sigurno bila jednobrodna i s

vrlo plitkim lezenama, a na začelju je imala polukružnu apsidu slobodno istaknutu u prostoru. Otkrio ju je Davor Domančić [10], a u svom ju je opsežnom katalogu o ranokršćanskoj arhitekturi u Dalmaciji navela i Pascale Chevalier [12] koja tvrdi da je to zapravo u romaničkim vremenima preuređeni ranokršćanski oratorij.

Imala je plitke i sraštene lezene koje su značajka romaničke arhitekture, pa je crkva možda ipak građena krajem 12. ili početkom 13. st. Također je možda građena i sasvim samostalno i nevezano od nekoga antičkog kompleksa [10].

Zaključak

Temeljito su opisane sve ranokršćanske te predromaničke crkvice na području negdašnje Neretvanske kneževine između Cetine i Neretve. Prikazane su i one crkve od kojih nisu preostali nikakvi tragovi. To je učinjeno i s namjerom da se konačno područje Neretvanske kneževine odnosno tobožnje Paganije, kako je tu samostalnu državnu tvorevinu nazivao Konstantin VII. Porfirogenet, prestane svrstavati u siromašno starim sakralnim građevinama. Dojam je da je upravo obrnuto i da je taj prostor među najbogatijima, posebno kada se pribroji otok Brač koji je bio sastavnim dijelom te kneževine.

Opisu su pridodane i starokršćanske bazilike Narone koje također pripadaju ovome području, a Narona je dugo bila i upravno središte.

Stilski se sakralne građevine s ovog prostora, posebno iz predromanike i rane romanike, potpuno uklapaju u jednobrodni presvođeni tip crkava kakav se do početka 12. st. gradio na području srednje i južne Dalmacije. Crkve su najčešće trotravejne i nerijetko su im vanjski zidovi nerasčlanjeni. U jednom je slučaju (Sv. Juraj u Tučepima) možda postojala i četvrtasta kupola, onakva kakva se

često sreće u Dubrovniku i njegovoj blizini, a i na susjednom Braču. Jedna je od crkava (Sv. Mihovil u Igranima) i pseudobazilikalna, a to je i posebnost negdašnje Neretvanske kneževine.

Jedino u čemu se predromaničke i ranoromaničke crkve ovog prostora ponešto razlikuju od onih u drugim područjima jest nešto kasnije vrijeme gradnje koje ponekad prelazi i u 12. st. No to je vjerojatno uzrokovano nešto kasnijim pokrštavanjem.

Pripremili:
dr. sc. Krešimir Regan,
Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Marasović, T.: *Makarska i Primorje u ranom srednjem vijeku*, MHAD, Split, 1998.
- [2] Marin, E. i sur.: *Sveti Vid*, Arheološki muzej Split, Split, 1999.
- [3] Cambi, N.: *Antička Narona – urbanistička topografija i kulturni profil grada*, Makarski zbornik (1970.), 127-153
- [4] Fisković, I.: *O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja*, zbornik radova sa skupa: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Split, 1980.
- [5] Bezić-Božanić, N.: *Crkva Sv. Jurja u Tučepima*, Peristil (1962.), 5., 7-10
- [6] Gamulin, A.: *Istražni i zaštitni konzervatorski radovi na crkvi Sv. Jurja u Tučepima*, Makarsko primorje (1995.), 2., 9-26
- [7] Vidović, M.: *Splitsko-makarska nadbiskupija – župe i ustanove*, Splitsko-makarska nadbiskupija, Split, 2004.
- [8] Vežić, P.: *Ranoromaničke crkvice Makarskog primorja*, Makarsko primorje (1999.), 4., 19-32
- [9] Bezić, B.: *Predromanička crkva Sv. Ivana Krstitelja u Podaci*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (1985.), 25., 63-78
- [10] Vežić, P.: *Ranoromaničke crkvice Makarskog primorja - II*, Makarsko primorje (2000.), 5., 31-39
- [11] Marun, L.: *Arheološki prilozi o religiji poganskih Hrvata*, Starohrvatska prosvjeta (1897.), III., 143-144
- [12] Bezić-Božanić, N.: *Srednjovjekovni spomenici Makarskog primorja*, Makarski zbornik (1970.). I., 279-310
- [13] Chevalier, P.: *Ecclesiae Dalmatiae*, Arheološki muzej Split, Roma-Split, 1995.